

Prisilne migracije i etničke promjene u Hrvatskoj između 1991. i 2001. godine

DRAŽEN ŽIVIĆ

Institut društvenih znanosti «Ivo Pilar», Zagreb, Republika Hrvatska

U ovome je prilogu, na temelju dostupnih demostatističkih izvora i popisa stanovništva, raščlanjen i prikazan utjecaj prisilnih migracijskih gibanja stanovništva Hrvatske na promjene etničke slike naseljenosti između 1991. i 2001. godine. U tom kontekstu analizirani su prognanički, izbjeglički, raseljenički, iseljenički i povratnički tijekovi stanovništva, koji su svojim pretežnim dijelom posljedica srbijanske agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. U prilogu je iznesena usporedna raščlamba etničke strukture stanovništva Hrvatske prema popisima 1991. i 2001. godine. Također je istaknut dominantan utjecaj prisilnih migracija stanovništva induciranih ratom, ne samo na ukupan demografski razvoj Hrvatske, nego i na razvoj njezine etničke slike naseljenosti.

Gljučne riječi: Hrvatska, rat, prisilne migracije, etničke promjene

Uvodne napomene

Stanovništvo Hrvatske tijekom posljednjega desetljeća prošloga stoljeća (1991.-2001.) razvijalo se u izrazito nepovoljnom općem okviru, koji su karakterizirali brojni destabilizacijski «unutarnji» i «vanjski» čimbenici demografskog razvoja. Oni su dodatno pogoršali gotovo sve – ionako već značajno poremećene – odrednice i sastavnice razvoja stanovništva, napose u domeni ukupnog kretanja stanovništva (promjene broja stanovnika), prirodnog kretanja stanovništva (natalitet, mortalitet i prirodna promjena), prostornog razmještaja i gustoće naseljenosti te demografskih struktura (posebno dobno-polne i etničke strukture stanovništva).

Današnja demografska slika Hrvatske posljedica je dugotrajnog utjecaja niza nepovoljnih odrednica razvoja stanovništva, pri čemu posebno treba apostrofirati - intenzivno prekomorsko iseljavanje na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće; izravne i neizravne (posebno migracijske) demografske gubitke povezane s Prvim i Drugim svjetskim ratom; epidemije kolere i španjolske gripe u posljednjim desetljećima XIX. i prvim desetljećima XX. stoljeća; agrarne kolonizacije nakon svjetskih ratova, gospodarske krize u drugoj polovici XIX. i tridesetih godina XX. stoljeća; procese deagrarizacije i deruralizacije (ruralni egzo-

duš) tijekom druge polovice prošloga stoljeća; ekonomsku emigraciju od sredine 1960-ih godina te izostanak poticajne populacijske politike, posebno njezine pronatalitetne varijante. Navedenim čimbenicima «pridružila» se početkom 1990-ih godina srbijanska oružana agresija, koja je svojim negativnim demografskim posljedicama u domeni izravnih, migracijskih i ukupnih demografskih gubitaka, inducirala daljnje značajne poremećaje u ukupnom i prirodnom kretanju stanovništva te razvoju demografskih struktura. Tako razvoj stanovništva Hrvatske početkom XXI. stoljeća karakteriziraju tri globalna demografska procesa depopulacijskih značajki – ukupna depopulacija (pad broja stanovnika),¹ prirodna depopulacija (viši mortalitet od nataliteta)² i demografsko starenje (pad broja i udjela mladih te porast broja i udjela starih u ukupnom stanovništvu). Posljednjim značajkama treba pridružiti i izrazitu prostornu populacijsku polarizaciju, čiji je najuočljiviji prostorni odraz regionalno neravnomjeran razmještaj stanovništva.

Podaci o etničkom sastavu stanovništva Hrvatske 2001. godine, unatoč problemima njihove metodološke (ne)usporedivosti s ranijim popisima,³ pružaju nam niz dragocjenih spoznaja o suvremenim političkim i društvenim promjenama te sociološkim procesima na hrvatskom državnom prostoru tijekom protekloga, ratom opterećenog desetljeća. U navedenom kontekstu, promjene etničkog sastava stanovništva Hrvatske osobito su nam vrijedne u vrednovanju smjera i intenziteta migracijskih kretanja, napose migracija induciranih ratom, koje su – zahvaljujući prije svega političkim događajima – u posljednjih desetak godina postale prevladavajući oblik hrvatskih migracija.⁴

Svrha je ovoga priloga: (1) sintetizirati najvažnije podatke i činjenice o prisilnim, ratom uzrokovanim migracijama stanovništva Hrvatske; te (2) analizirati i prikazati temeljne statističko-demografske pokazatelje etničke strukture stanovništva Hrvatske prema posljednjem popisu pučanstva iz 2001. godine. Na temelju tih podataka⁵ analizirali smo osnovne tendencije u razvoju etničke slike naseljenosti između 1991. i 2001. godine. Cilj istraživanja je utvrdi-

¹ Prema službenim rezultatima popisa, u Hrvatskoj je između 1991. i 2001. godine ukupan broj stanovnika smanjen s 4.784.265 na 4.437.460 stanovnika – apsolutno za 346.805 osoba i relativno za 7,2%.

² Od 1991. godine do danas Hrvatska kontinuirano bilježi veći broj umrlih stanovnika od rođene djece. Ukupno je tijekom posljednjega međupopisja u Hrvatskoj ostvarena negativna prirodna promjena od gotovo 54.000 stanovnika, u što je uključen i ratni mortalitet, kao i naknadno upisani u državne matice umrlih.

³ O metodologiji popisa stanovništva 2001. godine i problemima usporedbe rezultata toga popisa s prethodnim popisom 1991. godine više vidjeti u: *Popis stanovništva 2001., Metodološke napomene*, DZSRH, Zagreb, 2002; Nenad POKOS, "Metodološke promjene u popisima stanovništva", *Hrvatska revija*, god. III, br. 1; Dražen ŽIVIĆ, "Prvi rezultati popisa stanovništva u Republici Hrvatskoj 2001. godine", *Republika Hrvatska*, god. L (2002.), br. 212; ISTI, "Neka obilježja demografske slike Hrvatske na početku XXI. stoljeća", *Republika Hrvatska*, god. L (2002.), br. 213.

⁴ Ivan LAJIĆ, "Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća", *Migracijske o etničke teme*, god. 18 (2002.), br. 2-3.

ti u kojoj su mjeri etnodemografski procesi u Hrvatskoj determinirani ratom potaknutim migracijskim gibanjima stanovništva.

Osvrt na promjene etničke strukture Hrvatske 1948.-1991. godine

Zahvaljujući utjecaju brojnih «unutarnjih» i «vanjskih» čimbenika razvoja stanovništva, napose suvremenih geopolitičkih i teritorijalnih procesa i promjena na hrvatskom državnom prostoru tijekom posljednjega desetljeća, koji su - više ili manje - remetili stabilan razvoj stanovništva, dogodile su se i znakovite promjene u etničkoj slici Hrvatske.⁶ Hrvatsku karakterizira dinamičan, katkad i turbulentan višestoljetni povijesno-politički, društveno-gospodarski, demografski, kulturno-civilizacijski i etnoreligijski razvoj, što se u značajnoj mjeri odrazilo na oblikovanje suvremene etnodemografske slike hrvatskog državnog teritorija. Tijekom mnogih stoljeća hrvatski se državni i etnički teritorij postupno transformirao u prostor emigracijskog ishodišta za autohtono hrvatsko stanovništvo, ali i u privlačan prostor za naseljavanje (često kolonizaciju) nehrvatskog stanovništva.⁷ Premda je višestruko specifičan povijesni, politički i društveni razvoj današnjeg hrvatskog državnog prostora - uvelike određen geopolitičkim položajem u križanju velikih europskih geografskih sastavnica (Mediterrana, Podunavlja i Balkana), na dodiru katoličkog, pravoslavnog i islamskog vjerskog kruga te zapadne i istočne civilizacije - potaknuo dinamičan etnički razvoj stanovništva, a time i relativno složenu narodnosnu sliku naseljenosti, ipak Hrvatsku karakterizira vrlo visoki stupanj etničke homogenosti, i to - daka-ko - u korist hrvatske većine u ukupnom stanovništvu.

Najvažnija odrednica dosadašnjeg etnodemografskog razvoja Hrvatske su bili migracijski procesi, a među njima osobito značenje su imale ratne i poratne prisilne migracije. Do početka XX. stoljeća možemo izdvojiti dva velika razdoblja u kojima su povijesni događaji odigrali važnu ulogu u tzv. sekundarnim naseljavanjima na hrvatskome prostoru. Prvo razdoblje obuhvaća XVI. i XVII. stoljeće, koje karakterizira maksimalna ekspanzija Osmanskoga Carstva, a koje - u demografskom smislu - obilježava naseljavanje Vlaha i Srba, te djelomična islamizacija autohtonog hrvatskog stanovništva. Etnička slika hrvatskog državnog prostora izmijenjena je i s teritorijalnim gubicima Osmanskoga Carstva, osobito od druge polovice XVII. do dvadesetih godina XVIII. stoljeća. Drugo razdoblje obuhvaća veći dio XVIII. i XIX. stoljeće, tijekom kojega

⁵ Struktura stanovništva Hrvatske prema etničkoj pripadnosti iz popisa 2001. godine dostupna nam je za sada isključivo na razini županija, gradova i općina, dok na (najvažnijoj) razini naselja ti podatci još uvijek nisu objavljeni. Time su istraživači ove problematike bitno ograničeni u analizama etničkih promjena na naseljskoj, kao najnižoj razini promatranja, ali se te promjene mogu prilično objektivno vrednovati na razini Hrvatske i hrvatskih županija.

⁶ Etničnost ili narodnost je «obilježje koje označava pripadnost pojedinca narodu ili etničkoj skupini. Narodnost se tumači i kao osjećaj pripadnosti društvenoj zajednici (narodu) koju karakterizira etničko, jezično i kulturno srodstvo njezinih pripadnika i svijest o cjelovitosti vlastite zajednice i njezine posebnosti u odnosu na druge takove zajednice. *Popis stanovništva 2001., Metodološke napomene*, DZSRH, Zagreb 2002.

⁷ Usp. Ivan CRKVENČIĆ, "Croatian Ethnic Territory and the Multiethnic Composition of Croatia as a Results of Population Migrations", *Društvena istraživanja*, god. 7 (1998.), br. 33-34.

su i austrijska i ugarska vlast poticale naseljavanje Nijemaca, Mađara, Čeha, Slovaka, Rusina, Srba i drugih u ratovima opustošene hrvatske krajeve, osobito u Slavoniju i Baranju.⁸

Tijekom XX. stoljeća hrvatski prostor tri puta je bio zahvaćen velikim emigracijskim valovima koji su značajno, a u pojedinim slučajevima i korjenito, promijenili etničku sliku hrvatske države. Prvi je emigracijski val zahvatio Hrvatsku nakon svršetka Prvog svjetskog rata, a drugi neposredno prije kraja i u poraću Drugog svjetskog rata.⁹ U tim iseljeničkim strujama, koje su ponajviše bile inducirane političko-teritorijalnim promjenama i vojnim sukobima tijekom prve polovice 20. stoljeća, sudjelovale su stotine tisuća stanovnika Hrvatske - ponajviše Nijemaca, Mađara, Talijana i Hrvata.¹⁰ Dobrovoljno i – još više - prisilno iseljavanje Nijemaca iz Hrvatske tijekom i nakon svršetka Drugog svjetskog rata poprimilo je sve značajke masovnoga egzodusa, pa čak i etničkoga čišćenja. Napredovanjem komunističke partizanske vojske, Nijemci u Hrvatskoj su i prije samog završetka rata došli u izrazito nepovoljan politički, a time i nacionalni položaj. Godine 1944. i 1945. je tako uslijedio veliki egzodus njemačkog stanovništva iz Hrvatske. Treba svakako priznati da egzodus njemačkog stanovništva nije bio jedini razlog brojčanog regressa Nijemaca 1948. i kasnijih godina u odnosu na prethodna razdoblja (1900. - 1931.). Naime, uz iseljavanje njemačkog stanovništva, zapravo njihovo protjerivanje, treba spomenuti i razmjerno velike vojne i civilne žrtve u ratu, zatim poratna stradanja u brojnim logorima koje je uspostavila jugoslavenska represivna vlast, ali i asimilacijske procese s pomoću kojih su hrvatski Nijemci pokušali zaštititi živote i imovinu.¹¹ U sklopu ovih iseljeničkih valova iz Hrvatske treba spomenuti i brojnu prekomorsku emigraciju (napose u prvim desetljećima 20. stoljeća) potaknutu političkim i gospodarskim (ne)prilikama Hrvatskoj. Ova je emigracijska struja posebno utjecala na etničke promjene u narodnosno heterogenijim područjima zemlje.

Treći veliki migracijski val s etničkim predznakom i značajnim političkim motivima, dogodio se tijekom srbijanske agresije na Hrvatsku od početka 1990-ih godina. Sa stajališta motiva, uzroka, veličine, struktura i posljedica ovaj treći migracijski val stanovništva Hrvatske «račva» se u dva smjera. Prvi smjer je određen politikom etničkoga čišćenja koju su nakon okupacije dijelova hrvatskog teritorija provodili srbijanski agresor i samoproglašena vlast tzv. Republike Srpske Krajine, te su u njemu u većini sudjelovali Hrvati i drugi nesrbi. Drugi migracijski smjer (iseljenički val) čini iseljeno (raseljeno) srpsko stanovništvo,

⁸ Stjepan ŽULJIĆ, "Contemporary ethnic structure of Croatia", *Croatia - a new European State*, Zagreb 1993./1994.

⁹ Premda utjecaj ukupnih demografskih gubitaka tijekom Drugog svjetskog rata na razvoj etničke strukture stanovništva Hrvatske nije poseban istraživački interes ovoga priloga, ipak treba barem naznačiti da su pripadnici hrvatske, srpske, njemačke, židovske, romske, mađarske i ostalih etničkih skupina pretrpjele i vrlo velike izravne demografske (ratne) gubitke, što se – nedvojbeno je – moralo odraziti i na oblikovanje poslijeratne etničke slike naseljenosti. Detaljnije vidjeti u: Vladimir ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

¹⁰ Ivo NEJAŠMIĆ, *Depopulacija u Hrvatskoj - korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb 1991.

¹¹ Vladimir GEIGER, "Nijemci u Hrvatskoj", *Migracijske teme*, god. 7 (1991.), br. 3.

a razlog njihova odlaska nalazio se u ratnim događajima, ali ne i u planiranom, sustavnom i organiziranom političkom etničkom čišćenju Srba iz Hrvatske, što se vrlo često u političkom i javnom životu Hrvatske, pa i dijela međunarodne zajednice, pokušava nametnuti kao jedini relevantni uzrok značajnog demografskog regresa srpskog stanovništva u Hrvatskoj.

Valja, dakako, naglasiti da su etničku sliku naseljenosti Hrvatske oblikovala i migracijska kretanja zbog gospodarskih razloga, kao i migracijske struje između republika bivše Jugoslavije, koje su stanovništvo iz pojedinih dijelova zajedničke države «vodile» prema svojim matičnim državama (Hrvate prema Hrvatskoj, Srbe prema Srbiji i slično).¹²

Na početku ovoga priloga, a radi razumijevanja ukupnih značajki etnodemografskih promjena u Hrvatskoj između dvaju posljednjih popisa stanovništva, potrebno je barem naznačiti osnovne tendencije u razvoju etničkog sastava stanovništva Hrvatske između 1948. i 1991. godine, te upozoriti na neka obilježja etničke slike naseljenosti kao svojedobnog «demografskog» polazišta rata protiv Hrvatske.

U popisu 1991. godine u Hrvatskoj se nacionalno izjasnilo 4.559.355 stalnih stanovnika ili 95,3% ukupnog stanovništva države. Među nacionalno izjašnjenim stanovništvom najbrojniji su bili Hrvati (3.736.356 ili 78,1%). Daleko iza njih po broju pripadnika i udjelu u ukupnom stanovništvu su slijedili Srbi (581.663 ili 12,2%), Muslimani (43.469 ili 0,9%), Slovenci (22.376 ili 0,5%), Mađari (22.355 ili 0,5%), Talijani (21.303 ili 0,4%) i drugi. Od nacionalno neizjašnjenog stanovništva brojem i udjelom su «iskakali» jedino «Jugoslaveni» (106.041 ili 2,2%). Hrvatska država je, dakle, već prije srbijanske oružane agresije bila prostor značajne etničke homogenosti, u kojemu su Hrvati - kao najbrojniji narod - šest puta bili brojniji od Srba, druge po veličini etničke skupine u Hrvatskoj, 35 puta brojniji od «Jugoslavena», 86 puta brojniji od Muslimana, 167 puta brojniji od Mađara itd. Uz Hrvate, jedino su Srbi i «Jugoslaveni» 1991. godine činili više od 1% stanovništva zemlje.

Od prvog popisa stanovništva nakon Drugog svjetskog rata (1948.) do 1991. godine, Hrvatska je zadržala, pa i učvrstila etničku strukturu vrlo visokog stupnja homogenost. To je - između ostalog - posljedica međurepubličkih migracija u bivšoj Jugoslaviji, u kojima su se pojedine etničke skupine preseljavale prema svojoj matičnoj republici. Tako je Hrvatska bila odredište brojnih useljeničkih hrvatskih skupina iz Bosne i Hercegovine i Srbije. Udjel hrvatskog u ukupnom stanovništvu zemlje u drugoj polovici 20. stoljeća nije pao ispod 75% (najniži je bio 1981. - 75,1%), dok je najviši bio 1961. godine (80,3%). Apsolutan broj Hrvata nakon Drugoga svjetskog rata nalazio se - u cjelini uzevši - u usponu. Jedino je u međupopisnom razdoblju 1971. - 1981. godine broj Hrvata bio smanjen - apsolutno za 58.986 osoba, a relativno za 1,7%. Razlozi tom smanjenju leže u slaboj prirodnoj dinamici (niskim stopama nataliteta) hrvatskog stanovništva, brojnom europskom, pa i prekomorskom iseljavanju, te - ponajviše - u izraženoj popisnoj «jugoslavenizaciji», tj. u izjašnjavanju dijela hrvatskoga stanovništva «Jugoslavenima» u popisu 1981. godine.

¹² Detaljnije vidjeti u: S. ŽULJIĆ, *Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena*, Zagreb 1989.

TABLICA 1. Promjena etničke strukture stanovništva Hrvatske 1948.-1991. godine.

Etnička pripadnost	1948*	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Hrvati	2,975.399	3,128.661	3,339.890	3,513.647	3,454.661	3,736.356
Crnogorci	2.871	5.175	7.465	9.706	9.818	9.724
Makedonci	1.387	2.414	4.381	5.625	5.362	6.280
Muslimani	1.077	-**	3.113	18.457	23.740	43.469
Slovinci	38.734	43.482	39.103	32.497	25.136	22.376
Srbi	543.795	588.756	624.991	626.789	531.502	581.663
Albanci	635	1.001	2.126	4.175	6.006	12.032
Austrijanci	-***	749	510	352	267	214
Bugari	637	464	593	676	441	458
Česi	28.991	25.967	23.391	19.001	15.061	13.086
Grci	-***	105	140	93	100	281
Mađari	51.399	47.725	42.347	35.488	25.439	22.355
Nijemci	10.144	11.248	4.214	2.791	2.175	2.635
Poljaci	-***	1.575	1.151	819	758	679
Romi	405	1.261	313	1.257	3.858	6.695
Rumunji	743	418	1.053	792	609	810
Rusi	3.210	2.183	3.311	1.240	758	706
Rusini	6.397	5.980	6.290	3.728	3.321	3.253
Slovaci	10.097	9.570	8.182	6.482	6.533	5.606
Talijani	76.093	37.565	21.103	17.433	11.661	21.303
Turci	13	276	2.710	221	279	320
Ukrajinci	-****	-****	-****	2.793	2.515	2.494
Vlasi	1	2	34	13	16	22
Židovi	-***	413	406	2.845	316	600
Ostali	27.830	836	601	759	1.553	3.012
Nisu se izjasnili prema čl. 170. Ustava	-	826	1.820	15.798	17.133	73.376
Jugoslaveni	-	16.964	15.560	84.118	379.057	106.041
Regionalna pripadnost	-	-***	-	-	8.657	45.493
Nepoznato	-***	2.406	4.898	18.626	64.737	62.926
Ukupno	3,779.858*	3,936.022	4,159.696	4,426.221	4,601.469	4,784.265

* Godine 1948. na području bivšeg kotara Buje nije obavljen popis stanovništva 15. ožujka, već samo popis potrošača 15. prosinca iste godine, i nije se prikupljao podatak o nacionalnoj pripadnosti.

** U rezultatima pojedinih popisa iskazivani su i kao "neopredijeljeni muslimani" (1948.), kao "Jugoslaveni neopredijeljeni" (1953.), kao "Muslimani (etnička pripadnost)" (1961.), te kao "Muslimani" u smislu narodnosti (1971., 1981., 1991.).

*** Uključeni u "Ostale".

**** Do popisa 1971. godine Ukrajinci su uključivani u Rusine.

Izvor: *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima*, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992

Broj Srba u Hrvatskoj je nakon Drugog svjetskog rata oscilirao, ali njihov udjel nije prelazio 15% ukupnog stanovništva zemlje; najmanji je bio 1981. godine - 11,5%. Između 1971. i 1991. apsolutni broj Srba u Hrvatskoj je smanjen. Rezultat je to «jugoslavenizacije» u popisima, te deagrarnizacije (i deruralizacije) agrarnih područja Hrvatske, odnosno međurepubličkih migracija u kojima su Srbi iz Hrvatske pojačano iseljavali prema Srbiji. Premda su Srbi tijekom XX. stoljeća stalno bili najbrojnija manjinska etnička skupina u Hrvatskoj, njihov udjel u ukupnom stanovništvu nikada nije dosegao petinu ukupnog stanovništva zemlje. Za naseljavanje Srba u Hrvatsku najznačajnije je bilo osmanlijsko i postosmanlijsko razdoblje, kada su se njihovi preci - pravoslavni Vlasi, u velikom broju doseljavali, ili kao martolozi nasilno kolonizirali u osvojene krajeve, odnosno oslobođene od osmanlijske vlasti tijekom 16. i 17. stoljeća. To su bili prostori današnjeg hrvatskog Podunavlja, zapadne Slavonije, Like, Banovine i Korduna. Uz navedene migracije treba spomenuti i povlačenje islamiziranog stanovništva s prostora kontinentalne Dalmacije (zadarsko zaleđe, kninsko-drniški, sinjski, vrgorački i imotski kraj), što povežujemo s teritorijalnim gubicima Osmanskoga Carstva na tom području od sredine do kraja 17. stoljeća, uz istodobno naseljavanje katoličkog i pravoslavnog stanovništva u organizaciji i provedbi mletačke vlasti. Masovna naseljavanja etničkih Srba u Hrvatsku su zabilježena nakon svršetka Prvog svjetskog rata. Osobito su u tom kontekstu karakteristična brojna naseljavanja «solunskih dobrovoljaca» nakon 1918. godine. Tada je u značajnoj mjeri izmijenjen etnički sastav stanovništva vukovarskog, virovitičkog i osječkog kraja.¹³

Između 1948. i 1991. godine razmjerno su veliki brojčani porast zabilježile one etničke skupine u Hrvatskoj (Crnogorci, Makedonci i Albanci) čije su se matične republike/pokrajine nalazile na jugoistoku bivše Jugoslavije. Zbog vlastite gospodarske zaostalosti, razvijenost Hrvatske u ekonomskom smislu je bila značajni poticaj i privlačni čimbenik za njihovo doseljavanje. No, kako je riječ o malom broju pripadnika tih etničkih skupina (Crnogorci, Makedonci i Albanci su 1991. godine zajedno imali tek 28.036 stanovnika ili 0,6% ukupnog stanovništva Hrvatske) oni nisu značajnije utjecali na promjene etničke slike naseljenosti zemlje. Ovoj skupini treba svakako dodati i Muslimane, iako je praćenje njihova kretanja u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata prilično otežano različitim metodologijama pojedinih popisa, odnosno različitim definicijama etničke pripadnosti. Popisi 1948., 1953. i 1961. godine ne daju nam niti približan broj Muslimana u smislu etničke pripadnosti.¹⁴ Tek od 1971. godine Muslimani se mogu izjasniti kao etnička skupina. O intenzitetu njihova demografskog rasta najbolje govori podatak da je od 1971. do 1991. godine broj Muslimana u Hrvatskoj više negoli udvostručen (porast od 135,5%). Prema popisu 1991. godine Muslimani su bili treća po brojnosti etnički izja-

¹³ Anđelko AKRAP, Marinko GRIZELJ, "Etnodemografski procesi na prostoru bivše Jugoslavije poslije Drugog svjetskog rata", *Hrvatska danas*, god. 1 (1995.), br. 1-2.

¹⁴ U navedenim se popisima muslimansko stanovništvo u smislu etničke pripadnosti moglo izjasniti u sljedećim kategorijama: "neopredijeljeni muslimani" (1948.), "Jugoslaveni neopredijeljeni" (1953.) i "Muslimani (etnička pripadnost)" (1961.).

šnjena skupina u Hrvatskoj. Ako u račun uključimo i «Jugoslaveni», kao etnički neizjašnjeno stanovništvo, Muslimani su prema broju pripadnika (i udjelu) bili četvrta skupina stanovništva Hrvatske. Razloge snažnog porasta muslimanskog stanovništva u Hrvatskoj treba pripisati i brojnim suvremenim migracijskim strujama iz Bosne i Hercegovine.

Nasuprot navedenim etničkim skupinama, znakovito smanjenje broja (i udjela) stanovništva nakon Drugog svjetskog rata imali su Slovenci, Austrijanci, Bugari, Česi, Mađari, Nijemci, Poljaci, Rusini, Slovaci, Talijani, Ukrajinci... Ove su etničke skupine 1948. godine imale zajedno 222.492 pripadnika, te su činile 5,9% stanovništva Hrvatske. Njihov se broj do 1991. godine smanjio na tek 94.459 stanovnika ili na svega 2% stanovništva Hrvatske. Ukupan demografski regres tih etničkih skupina u samo 43 godine iznosio je čak 57,7%.

Značajnu depopulaciju u Hrvatskoj u drugoj polovici XX. stoljeća zabilježili su pripadnici njemačke etničke skupine. Od 1948. do 1991. godine broj Nijemaca u Hrvatskoj smanjen je s 10.144 na 2.635 osoba ili za 74,0%. Najznačajnija depopulacija Nijemaca zabilježena je neposredno prije kraja Drugog svjetskog rata i u prvim poratnim godinama. Problematika nestanka Nijemaca iz Hrvatske, kao posljedica stradanja u ratu, egzodusa, zatvaranja u logore, pojedinačnih ili masovnih likvidacija zaslužuje osobitu pozornost.

Posebno znakovita skupina stanovništva koja je do 1991. godine činila značajnu sastavnicu etnodemografske slike Hrvatske jest skupina etnički ili nacionalno neizjašnjenog stanovništva, među kojima su brojem i važnošću dominirali «Jugoslaveni». Uz njih, u ovu skupinu su ušli i oni koji su se izjasnili u smislu «regionalne pripadnosti», te oni koji se prema članku 170. Ustava ondašnje Jugoslavije nisu htjeli etnički izjasniti.

Političke težnje vladajuće komunističke upravljačke strukture u bivšoj jugoslavenskoj federaciji (pa tako i u Hrvatskoj), koja je – između ostalog - nastojala uspostaviti novu jugoslavensku (nad)naciju, rezultirale su i pojavom popisne kategorije «Jugoslavena», prvi put u popisu 1953. godine, kada su se u Hrvatskoj «Jugoslavenima» izjasnile 16.964 osobe, što je tada činilo svega 0,4% ukupnog stanovništva zemlje. Do popisa 1961. godine broj (i udjel) «Jugoslavena» se čak i smanjio, i to na 15.560 stanovnika ili za 8,3%. Razlog tome je činjenica da se vjerojatno najveći dio Muslimana u Hrvatskoj 1953. izjasnio «Jugoslavenima», što nije učinio i pri popisu 1961. godine, kada se izjasnio u kategoriji «Muslimani (etnička pripadnost)». Međutim, nakon 1961. godine započinje značajniji porast «Jugoslavena» u Hrvatskoj. Tako ih je 1971. bilo već 84.118 (1,9% stanovništva Hrvatske), a 1981. godine čak 379.057 (8,2% stanovništva Hrvatske), kada su - uz druge etnički neizjašnjene skupine - činili gotovo desetinu ukupnog stalnog stanovništva Hrvatske. Na ovakvo narodnosno (ne)izjašnjavanje stanovništva u Hrvatskoj 1971. i 1981. godine najviše su utjecale specifične političke i društvene prilike koje su vladale nakon sloma «hrvatskoga proljeća» 1971. i Titove smrti 1980. godine. U znanstvenoj i široj javnosti se krajem 1980-ih godina vodila polemička rasprava o etničkom podrijetlu stanovništva koje se u popisu izjašnjavalo «Jugoslavenima». Tu su raspravu zapravo potaknuli velikosrpski znanstveni, politički i društveni krugovi, pokušavajući krajem 1980-

ih i početkom 1990-ih godina nametnuti tezu kako je većina «Jugoslavena» u Hrvatskoj srpskog etničkog podrijetla, pa se stoga i broj srpskog stanovništva u Hrvatskoj iz popisa 1981. i 1991. godine treba povećati, što se moglo – kao argument srpskih osvajačkih posezanja za hrvatskim teritorijem – iskoristiti u predstojećoj jugoslavenskoj političkoj krizi. U tom se kontekstu objektivno nameću dva važna pitanja – Koje su značajke prostornog rasporeda «Jugoslavena» u Hrvatskoj? te – Iz kojih su se etničkih skupina hrvatski «Jugoslaveni» zapravo «regrutirali»? Istraživanje S. Šterca 1991. godine pokazalo je da su u Hrvatskoj najveći udjeli «Jugoslavena» zabilježeni u etnički mješovitijim područjima, u kojima je i udjel mješovitih brakova, kao osnovnog etnodemografskog okvira formiranja «Jugoslavena» najveći. Posljednje drugim riječima znači da se teza – veći udjel Srba – veći udjel «Jugoslavena» – ne može prihvatiti, barem ne s motrišta objektivnog znanstvenog promišljanja te problematike. Osim toga, Šterc je dokazao da su u Hrvatskoj sve etničke skupine sudjelovale u formiranju popisne kategorije «Jugoslavena»; približno u omjeru: Hrvati 70-75%, Srbi 20-25% i ostali 5-10%.¹⁵ U nastojanju da što više naglase brojnost srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj, srpski političari, a dijelom i srpska znanost, stalno su tvrdili kako najveći dio skupine «Jugoslaveni» zapravo pripada srpskoj nacionalnoj zajednici. Na toj su osnovi objavljivane izmišljene procjene o broju Srba u Hrvatskoj – koje su se kretale i do milijun Srba (!) – a iz njih su zatim izvođeni politički zahtjevi, pa čak i teritorijalna svojatanja uz potporu matične srpske države.¹⁶

Promjene širega političkog okvira u kojima se održao popis 1991. godine (slom jugoslavenstva, komunizma, jačanje nacionalnih programa), odrazile su se i na etničko izjašnjavanje stanovništva, osobito na pad broja i udjela «Jugoslavena». Tako je između 1981. i 1991. godine broj «Jugoslavena» smanjen – apsolutno za 273.016 osoba, a relativno za 72,0%. Dok su 1981. godine – kao što smo vidjeli – «Jugoslaveni» činili 8,2% stanovništva Hrvatske, do 1991. godine njihov udjel je pao na svega 2,2%. Raslojavanje «Jugoslavena» potaknulo je – između ostalog – značajan porast broja i udjela hrvatskog stanovništva. Apsolutni porast broja Hrvata između 1981. i 1991. godine iznosio je čak 281.695 osoba, dok je stopa porasta iznosila 8,2%. Demografskom rastu hrvatske etničke skupine svakako su pridonijele i snažne migracijske struje hrvatskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, ali i bolji popisni obuhvat Hrvata u inozemstvu.¹⁷ Udjel Hrvata u ukupnom stanovništvu povećan je sa 75,1% na 78,1%. U posljednjem su međupopisnom razdoblju Srbi ostvarili demografski rast od 50.161 stanovnika ili relativno za 9,4%. S obzirom na jake emigracijske struje srpskog stanovništva iz Hrvatske prema Srbiji, može se

¹⁵ Stjepan ŠTERC, «Etničko podrijetlo «Jugoslavena» u Hrvatskoj», *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zagreb 1991.

¹⁶ S. ŽULJIĆ, *Srpski etnos i velikosrpstvo*, Zagreb 1997.

¹⁷ Premda ne postoje egzaktni podatci o etničkoj strukturi stanovništva Hrvatske koje je 1991. popisano u inozemstvu, na temelju udjela Hrvata u ukupnom stalnom stanovništvu Hrvatske te godine (78,1%), možemo procijeniti da je izvan Hrvatske tada živjelo približno 222.000 Hrvata ili oko 5,9% ukupnog hrvatskog stanovništva Republike Hrvatske 1991. godine.

pretpostaviti da je porast broja (i udjela) Srba uglavnom posljedica raslojavanja «Jugoslavena». Zahvaljujući apsolutnom porastu, Srbi su i u relativnom smislu povećali udjel u ukupnom stanovništvu Hrvatske – s 11,5% na 12,2%.

TABLICA 2. Kretanje broja i pokazatelj promjene Hrvata, Srba i ostalog stanovništva Hrvatske 1948.-1991. godine.

Godine	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali i nepoznato
1948.	3,779.858	2,975.399	543.795	260.664
1953.	3,936.022	3,128.661	588.756	218.605
1961.	4,159.696	3,339.890	624.991	194.815
1971.	4,426.221	3,513.647	626.789	285.785
1981.	4,601.469	3,454.661	531.502	615.306
1991.	4,784.265	3,736.356	581.663	466.246
1948.-1953.	104,1	105,2	108,3	83,9
1953.-1961.	105,7	106,8	106,2	89,1
1961.-1971.	106,4	105,2	100,3	146,7
1971.-1981.	104,0	98,3	84,8	215,3
1981.-1991.	104,0	106,3	109,4	75,8
1948.-1991.	126,6	125,6	107,0	178,9

Izvor: Tablica 1.

Ukupno gledajući, od 1948. do 1991. godine broj Hrvata u Hrvatskoj je povećan za 25,6%, što je tek nešto manje od porasta ukupnog stalnog stanovništva Hrvatske u istom razdoblju (26,6%), broj Srba je povećan za 7%, a ostalih (i nepoznato) za 78,9%. Premda poslijeratni popisni podaci o kretanju srpskog stanovništva u Hrvatskoj (osobito u odnosu na Hrvate), na prvi pogled mogu upozoriti na manje povoljan trend njihova kretanja, detaljnija bi raščlamba dala osnovu za posve drukčiji zaključak. Naime, u promatranom su razdoblju veliki hrvatski gradovi, poput Zagreba, Rijeke i Osijeka, doživjeli značajan porast broja i udjela srpskog stanovništva, pa možemo govoriti i o njihovoj svojevrsnoj srbizaciji. Migracijsko usmjeravanje Srba se pojačano vršilo prema jadranskoj obali, Istri, središnjoj Hrvatskoj i hrvatskome Podunavlju.¹⁸

Odrednice etnodemografskog razvoja Hrvatske 1991.-2001.

Etnička struktura Hrvatske, utvrđena posljednjim popisom stanovništva 2001. godine, baštinila je sve dosadašnje nepovoljne procese u razvoju stanovništva Hrvatske, ali je u određenoj mjeri posljedica i suvremenih političkih, povijesnih, društvenih, socijalnih i drugih procesa u Hrvatskoj i okolnom prostoru. Događaji vezani uz osamostaljivanje Hrvatske, srbijansku oružanu agresiju, hrvatski Domovinski rat i oslobađanje zemlje, te uz snažna imigracijsko/

¹⁸ Božidar JAVOROVIĆ, *Velikosrpska najezda i obrana Hrvatske*, Zagreb 1995.; D. ŽIVIĆ, "Promjene narodnosnog sastava stanovništva gradskih naselja Istočne Hrvatske 1910.-1991. godine", *Migracijske teme*, god. 14 (1998.), br. 1-2.

emigracijska gibanja vezana ponajprije uz rat, ali i uz «redovite» ekonomske emigracijske struje iz Hrvatske, dominantno su utjecali na oblikovanje današnje etničke strukture stanovništva zemlje. Pritom treba istaknuti daljnje jačanje etničke homogenizacije državnoga prostora, vrednovane i shvaćene isključivo s demografskog motrišta.

Etnodemografski razvoj Hrvatske između 1991. i 2001. godine je tekao u širim društveno-političkim i ratnim/poratnim okvirima koje je nametnula srbijanska agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Kada je u pitanju utjecaj prisilnih migracija (prognaništvo, izbjeglištvo, raseljenišvo, iseljenišvo) na razvoj stanovništva Hrvatske, onda posljednjim dominantnim «vanjskim» ili ratnim odrednicama demografskog razvoja treba pridružiti i izrazito nepovoljne političko-nacionalne prilike u SR Jugoslaviji (danas Srbija i Crna Gora), koje su inducirale pojačano iseljavanje Hrvata iz te zemlje te njihovo doseljavanje u Hrvatsku.

Utjecaj prisilnih migracija na razvoj stanovništva Hrvatske započeo je već tijekom prve polovice 1991. godine, i to s prvim pojedinačnim, ali i masovnim prisilnim migracijama stanovništva – prognanika. Migracijski fenomen prognaništva posljedica je sustavnih i razarajućih napada srpskih paravojnih postrojbi iz Hrvatske, Jugoslavenske narodne armije te srbijanskih dobrovoljačkih postrojbi iz Srbije i Crne Gore na veliki broj naselja u Hrvatskoj. Širim ratnim aktivnostima bila je zahvaćena gotovo polovica hrvatskoga državnoga teritorija, s više od milijun stanovnika. Početkom 1992. godine u Hrvatskoj se pod srbijanskom okupacijom nalazilo 1.074 naselja sa stalnim stanovništvom, što je - prema popisu 1991. godine - predstavljalo 16,0% svih naselja u zemlji. Srba je u bivšim okupiranim naseljima živjelo 287.830, a Hrvata 203.656, što znači da je u ukupnom stanovništvu tih naselja srpska etnička skupina činila tek nešto više od polovice ukupne populacije (52,4%), a hrvatska etnička skupina daleko iznad trećine ukupnog stanovništva (37,1%). Osobito je značajan podatak da Srbi u okupiranim naseljima nisu činili niti polovicu (49,5%) svih Srba u Republici Hrvatskoj 1991. godine. Od 1.074 naselja srpsku etničku većinu (apsolutnu ili razmjernu) imalo je 708 naselja ili 65,9%, a hrvatsku 344 naselja ili 32%, uz 20 naselja (2,1%) s većinom ostalog stanovništva, ili bez stalnih stanovnika. Premda su Srbi imali većinu u gotovo dvije trećine bivših okupiranih naselja, podatci o populacijskoj masi, odnosno prosječnoj veličini (broju stanovnika) tih naselja, nedvojbeno pokazuju način na koji su Srbi prikrivali stvarne razloge agresije. Naime, u bivšim okupiranim naseljima s većinom Srba živjelo je 1991. godine 310.820 stanovnika ili 56,6% ukupnog stanovništva svih okupiranih naselja, odnosno 6,5% stanovništva Hrvatske. Većinu su, dakako, činili Srbi (80,8%), ali su i Hrvati (12,0%), odnosno ostali (7,2%) bili značajnije zastupljeni. Populacijska masa ukupnog stanovništva u tim naseljima iznosila je prosječno 439 stanovnika, a populacijska masa Srba tek 355 stanovnika. S druge je, pak, strane u naseljima s većinom Hrvata živjelo 225.528 stanovnika ili 41,1% ukupnog stanovništva svih okupiranih naselja, odnosno 4,7% stanovništva Hrvatske. Većinu su imali Hrvati (72,8%), dok je Srba i ostalih bilo 15,8%, odnosno 11,4%. Međutim, populacijska masa ukupnog stanovništva u naseljima s hrvatskom većinom iznosila je 656

stanovnika, dakle, dvostruko više od ukupne populacijske mase u «srpskim» naseljima! Još je značajniji podatak da je u «hrvatskim» naseljima prosječno živjelo 477 Hrvata, što je za trećinu više od prosječnog broja Srba koji je živio u «srpskim» naseljima. Važno je još istaknuti da je u bivšim okupiranim naseljima s većinom srpskog stanovništva živjelo više Hrvata (37.212) nego Srba (35.642) u naseljima s hrvatskom većinom. Ako su i nastojali osvojiti i iz Hrvatske izdvojiti «svoja» naselja, u kojima je – doduše - živjelo 43,2% Srba Hrvatske, kako objasniti postupak okupacije 364 naselja s većinom nesrpskog stanovništva, u kojima je živjelo tek 12,7% Srba svih okupiranih naselja, odnosno svega 6,3% srpskog stanovništva u Hrvatskoj 1991. godine.¹⁹

Pojačavanjem agresije povećavaju se i razaranja gospodarske, komunalne, prometne i druge infrastrukture, što uz opću nesigurnost te politiku etničkoga čišćenja – koju su na okupiranim područjima provodili srbijanski agresor i srpske paravlasti samoproglašene tzv. Republike Srpske Krajine - dovodi do intenziviranja prognaničkih tijekova i prisilnih migracijskih gibanja stanovništva Hrvatske. Srbijanskom oružanom agresijom na Bosnu i Hercegovinu i razbuktavanjem rata u toj zemlji, Hrvatska je već od proljeća 1992. godine postala suočena i s izbjegličkom krizom, koja je imala i sve značajke humanitarne katastrofe. Vrhunac prognaničko-izbjegličke krize u Hrvatskoj dosegnut je krajem 1992. godine. Nakon postupnog smirivanja prognaničko-izbjegličke krize, koje je uslijedilo krajem 1995. godine, Hrvatska je postala ishodištem jake srpske iseljeničke/raseljeničke krize, koja - uz postupno slabljenje - traje do danas.

Prognanici, izbjeglice u Hrvatskoj (iz Bosne i Hercegovine i Jugoslavije), izbjeglice iz Hrvatske u inozemstvu te raseljeni/iseljeni Srbi iz Hrvatske, najbrojniji su kontingenti stanovništva koji su sudjelovali u prisilnim i drugim ratom induciranim (e/i)migracijama između 1991. i 2001. godine. Posve točna i pouzdana brojana verifikacija veličine tih migracijskih kontingenta nije dostupna, pa su u njihovoj analizi često bili primjenjivani statistički postupci procjene. Do sada objavljeni konačni službeni rezultati popisa 2001. godine također još nisu do kraja odgovorili na pitanje – Koliko se uistinu stanovnika Hrvatske sudjelovalo u prisilnim migracijama? odnosno – Koliko je u Hrvatsku doselilo stanovništva na temelju prisilnih migracija zbog rata u Bosni i Hercegovini te političkih (ne)prilika u Jugoslaviji? Ono što se može sa sigurnošću reći jest da su prisilne migracije između 1991. i 2001. godine bile izrazito etnički usmjerene, tako da su i ostvarile značajan utjecaj na današnju etničku sliku hrvatske države.

Ovdje je potrebno naznačiti i činjenicu da se prognanici u Hrvatskoj, izbjeglice iz Hrvatske u zapadnim zemljama (Njemačka, Mađarska, Slovenija, Francuska, Švedska, Švicarska...) i izbjeglice iz BiH i Jugoslavije u Hrvatskoj moraju u tipologiji prisilnih migracija prema uzroku tretirati kao posljedica etničkoga čišćenja koju su u obje zemlje provodili srbijanski agresor i uspostavljena tijela srpskih paravlasti i paradržava. Iseljeno stanovništvo iz Hrvatske u sklopu «redovitih» emigracijskih struja ne može se prema istom kriteriju smatrati prisilnim migracijama, ali je svakako rat – zbog njegova utjecaja na

¹⁹ Detaljnije vidjeti u: S. ŠTERC, N. POKOS, "Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske", *Društvena istraživanja*, god. 2 (1993.), br. 4-5.

gospodarska kretanja i socijalnu nesigurnost – i u ovim migracijama bio značajniji poticajni čimbenik iseljavanja. Konačno, odlazak Srba iz Hrvatske se može, također, smatrati ratom induciranim prisilnim migracijama, ali ne i posljedicom etničkoga čišćenja. Osim toga – kao što ćemo kasnije vidjeti – stalnost i kontinuiranost njihova iseljavanja iz Hrvatske između 1991. i 2001. godine upozorava i na brojne druge motive odlaska, koji nisu svi izravno vezani za ratne događaje. U tom kontekstu posebno treba apostrofirati gospodarsku zaostalost i pasivnost dijela okupiranih područja Hrvatske, napose u istočnoj Lici, dalmatinskoj Zagori, Banovini i Kordunu. Srpski migracijski kontingent čine dvije kategorije – (1) iseljeni Srbi, koji su se nakon odlaska iz Hrvatske (privremeno) nastanili, s izbjegličkim statusom ili bez njega, u Jugoslaviji (najviše), Bosni i Hercegovini (bitno manje) ili u trećim zemljama; i (2) raseljeni Srbi, koji su napustili svoje domove u Hrvatskoj, ali pri tome nisu napustili hrvatsku državu. Riječ je uglavnom o srpskom stanovništvu naseljenom u hrvatskome Podunavlju. Manji dio toga raseljeničkog kontingenta s vremenom je prerastao u srpski iseljenički kontingent, dok se veći dio vratio u naselja prijeratnog prebivališta.

Na etničku strukturu Hrvatske 2001. godine značajniji je utjecaj ostvarila i prostorna selektivnost migracijskih kretanja. Tako su migracijama zbog rata osobito bila zahvaćena bivša okupirana područja Hrvatske. Na njima je srbijski agresor počinio etničko čišćenje hrvatskog stanovništva, kao i značajnijeg broja drugog nesrpskog stanovništva. Osim toga, bivša okupirana područja postala su i značajnije emigracijsko ishodište srpske iseljeničke i raseljeničke populacije. Kontingent izbjeglica iz BiH i Jugoslavije u Hrvatskoj je tijekom rata bio privremeno smješten na područjima koja su bila udaljenija od crta bojišnice. Njihov utjecaj na etničku strukturu ostvaren je samo u slučaju pretvaranja izbjegličkog u iseljenički status, kao i u slučaju da ih je popis 2001. godine zatekao u Hrvatskoj.

Kvantifikacija prisilnih migracija 1991.-2001.

Prognanici su tijekom rata bili najbrojnija skupina hrvatskih ratnih stradalnika. Krajem 1991. godine oko pola milijuna stanovnika Hrvatske zbog srbijske ratne agresije bilo je prisiljeno napustiti svoj dom. Bilo je to stanovništvo protjerano iz tada okupiranih naselja, ali i oni koji su zbog blizine bojišnice i zbog velikih razaranja te zbog sigurnosnih i drugih razloga privremeno napustili svoj dom, premda njihova naselja nisu bila okupirana ili su bila djelomično zaposjednuta. Prvo masovno protjerivanje stanovništva dogodilo se u srpnju 1991. godine, kada je iz sela Čelija nedaleko od Vukovara u jednom danu protjerano 150-ak osoba. Ubrzo su uslijedili masovni egzodusi stanovništva iz Dalja, Petrinje, Aljmaša, Kijeva, Hrvatske Kostajnice, Erduta, kasnije protjerivanja stanovništva iz Vukovara, Iloka, Drniša. Već sredinom 1991. godine u Hrvatskoj je bilo oko 30.000 prognanika.²⁰ Protjerivanja s tadašnjih okupiranih područja Hrvatske nastavljena su mjesecima, pa i godinama nakon

²⁰ Detaljnije vidjeti u: *Izvjешće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba*, Zastupnički dom Hrvatskog državnog sabora, Zagreb, NN 92/98.

potpisivanja Sarajevskog primirja (2. siječnja 1992.) i dolaska međunarodnih snaga UN-a – UNPROFOR-a (u proljeće 1992.). U razdoblju kada je nad okupiranim područjem «brigu» vodila međunarodna zajednica, protjerano je bilo oko 25.000 stanovnika Hrvatske, većinom Hrvata. Izrazita većina stanovništva hrvatske etničke pripadnosti u prognaničkom kontingentu jasno upućuje na zaključak da je fenomen prognaništva isključiva posljedica politike etničkoga čišćenja, jer je ono u narodnosnom smislu ponajprije i ponajviše bilo usmjereno na Hrvate. Prema podacima Ureda za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske iz 1996. godine,²¹ od ukupnog je broja (174.243) prognanika - 93,3% bilo Hrvata, a svega 6,7% ostalih (i nepoznato).

U bivšim okupiranim naseljima neposredno nakon okupacije ostala je živjeti najviše desetina prijeratnog broja Hrvata, što znači da je taj prostor agresor posve etnički očistio od hrvatskog stanovništva. S obzirom na to da je dio protjeranih Hrvata (procjenjuje se oko 114.000 sredinom 1992. godine) nakon odlaska u progonstvo privremeni smještaj našao u inozemstvu (Njemačka, Mađarska, Slovenija, Austrija...), ili se zbog određenih razloga nije evidentirao u Uredu za prognanike i izbjeglice (neke procjene govore da je takvih osoba i do 10% od ukupnog prognaničkog kontingenta), onda se može procijeniti da je iz bivših okupiranih područja Hrvatske bilo protjerano i znatno više od 90% prijeratnog hrvatskog stanovništva.²²

Izbjeglička kriza u Hrvatskoj je započela početkom 1992. godine i vrlo brzo se pojačavala. Primjerice, u siječnju 1992. godine u Hrvatskoj su službeno bile registrirane samo 872 izbjegle osobe. Već u travnju iste godine broj izbjeglica je povećan na 193.000 osoba, da bi u prosincu 1992. godine dosegnuo svoj maksimum od 402.768 izbjeglih osoba, nakon čega slijedi postupno smanjivanje izbjegličke populacije.²³ Kada je u pitanju utjecaj izbjegličke populacije na razvoj etničke slike Hrvatske, onda treba naglasiti da se značajan dio toga bosansko-hercegovačkog i jugoslavenskog izbjeglog stanovništva - reguliranjem svojega statusa - stalno naselio u Hrvatskoj. Izbjeglice-useljenici su taj status ostvarili na temelju posjedovanja hrvatskoga državljanstva i rješenja o dodjeli kuća na privremeno korištenje. Procjenjuje se da u Hrvatskoj boravi najmanje 120.000 stanovnika BiH, koji su dobivanjem hrvatskoga državljanstva izgubili izbjeglički status, te približno 30 tisuća izbjeglica iz Jugoslavije, od kojih je samo mali broj imao izbjeglički status.²⁴

Broj stanovnika Hrvatske srpske etničke pripadnosti, koji su tijekom protekloga desetljeća napustili zemlju, nije sasvim poznat. Naime, između 1991.

²¹ Izvor: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, Baza podataka, Zagreb, 1996.

²² D. ŽIVIĆ, "Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine", *Društvena istraživanja*, god. 8 (1999.), br. 43-44.

²³ Prema: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, *Izvjешće o preregistraciji prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj*, Zagreb 1997.

²⁴ Priopćenje Ministarstva za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 3. rujna 2001.

i 2001. godine nije bilo posve točnih popisa, a Ured za prognanike i izbjeglice u Hrvatskoj nije niti vodio evidenciju srpskog stanovništva koje je napuštalo Hrvatsku. U svojem *Census of Refugees and other war-affected persons in the federal Republic of Yugoslavia* iz 1996. godine, UNHCR je naveo nekoliko različitih podataka o broju Srba iz Hrvatske smještenih u Srbiji i Crnoj Gori. Tako u *Annexu III.*, u tablici 2. toga izvješća UNHCR iznosi brojku od 336.881 izbjeglice iz Hrvatske²⁵ prema bivšim općinama prijeratnog prebivališta. Znakovito je istaknuti da su u tu brojku uključene čak 22.192 osobe (6,6%) za koje je prijeratna općina prebivališta u Hrvatskoj bila nepoznata! Da se u toj brojci zapravo vjerojatno «kriju» iseljeni hrvatski Srbi u Bosni i Hercegovini, potvrđuju i srpski izvori. Naime, Savo Štrbac u Pogovoru knjige jugoslavenskoga časnika Stanka Nišića – *Hrvatska oluja i srpske seobe* (2002.) između ostalog piše: «Po izvještaju UNHCR (Visokog komesarijata za izbjeglice UN) iz 1996. godine, izbjeglih Srba iz Hrvatske bilo je oko 300 000 u SRJ i oko 30 000 u RS.»²⁶ Usporedimo li podatke navedene u toj tablici s podacima o etničkoj strukturi stanovništva Hrvatske iz 1991. godine prema bivšim općinama uočavamo nekoliko izrazitih odstupanja i nepodudarnosti, koje zapravo ozbiljno dovode u pitanje objektivnost i točnost svih drugih iskazanih podataka. Naime, iz bivših općina Gračac, Knin, Lastovo, Titova Korenica, Vis i Vojnić registrirano je više izbjeglih Srba (66.305 osoba) nego što ih je u tim općinama živjelo prema popisu 1991. godine (62.362 stanovnika). S obzirom na demografske gubitke srpskog stanovništva zbog rata te niskih stopa nataliteta nije opravdano vjerovati da bi se populacijska masa Srba koji su napustili Hrvatsku u «izbjeglištvu» povećala jer bi bilo razumnije, zbog povećanog ratnog i mirnodopskog mortaliteta, govoriti o njihovom daljnjem smanjenju.

U poglavlju I., tablicama 3. i 5. UNHCR-ova izvješća nalaze se podaci o broju registriranih i neregistriranih izbjeglica iz Hrvatske u Jugoslaviji, prema području i vremenu izbjega te etničkoj strukturi. Prema tim podacima u Jugoslaviji se sredinom 1996. godine nalazilo ukupno 297.543 izbjegle osobe – od čega 281.642 osobe (94,7%) srpske etničke pripadnosti.

Kontinuiranost iseljavanja Srba iz Hrvatske tijekom cijelog ratnog razdoblja, uz veličinu iseljeničkog kontingenta, svakako je jedno od najvažnijih obilježja demografskog regresa hrvatskih Srba. Posljednje potvrđuje i navedeni UNHCR-ov popis, ali i neki povijesni izvori, odnosno do sada objavljena literatura koja se više ili manje doticala te problematike. Prema UNHCR-u, od 297.543 izbjegle osobe iz Hrvatske, 12% je hrvatsku državu napustilo 1991. godine, 8,4% 1992., 3,4% 1993., 2,3% 1994., 69,1% 1995. te 3,8% tijekom prve polovice 1996. godine. Iz područja Hrvatske koja su bila pod zaštitom UN-a, a to su uglavnom bila područja koja su Srbi okupirali tijekom rata (osim dijela zapadne Slavonije

²⁵ Prema informacijama nadležnih međunarodnih institucija, u iskazani broj Srba u Jugoslaviji uključeno je i raseljeno srpsko stanovništvo iz Hrvatske u Bosni i Hercegovini, odnosno u srpskom etnitetu Hrvatskoj susjedne države. A. AKRAP, J. GELO, M. GRIZELJ, «Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa stanovništva 1991. do 1998. godine», *Društvena istraživanja*, god. 8 (1999.), br. 43-44.

²⁶ Stanko NIŠIĆ, *Hrvatska oluja i srpske seobe*, Beograd 2002., 273.

koji je ušao u UNPA-zone premda je bio oslobođen do krajem 1991. godine), u Jugoslaviji se nalazila ukupno 259.431 izbjegla osoba (87,2% svih izbjeglih). Od toga broja Hrvatsku je tijekom 1991. godine napustilo 10,1% stanovnika, 1992. 6,6%, 1993. 2,6%, 1994. 1,8%, 1995. 73,9% i 3,9% tijekom prve polovice 1996. godine. Drugim riječima, više od petine (21,1%) ukupnog stanovništva koje je do sredine 1996. godine napustilo bivša okupirana područja Hrvatske iselilo se u vrijeme postojanja tzv. Srpske Republike Krajine, dakle prije oslobodilačkih akcija «Bljesak» i «Oluja». To potvrđuju i pisani iskazi neposrednih svjedoka. Tako srpski general na dužnosti u Glavnom štabu Vojske tzv. RSK, Milisav Sekulić u svojoj knjizi *Knin je pao u Beogradu* (2000.) izrijeком tvrdi da su «u maju i junu 1992. godine (...) počela bekstva prema Srbiji, ponajviše mladića u najboljim godinama (...)».²⁷ Važno je, također, istaknuti da je približno 20.000 Srba napustilo svoje domove (uglavnom u zapadnoj Slavoniji), ali ne i Hrvatsku, jer su se za vrijeme okupacije doselili u hrvatsko Podunavlje. Osim toga, dio srpskog stanovništva napustio je Hrvatsku i u sklopu ekonomskih emigracijskih struja, u kojima je, možemo procijeniti, sudjelovalo između 160.000 i 180.000 stanovnika Hrvatske, ponajviše Hrvata, ali ne i jedino Hrvata.

Dostupni statistički i povijesni izvori govore nam o unaprijed planiranom, organiziranom, pripremljenom i provedenom iseljavanju Srba s bivših okupiranih područja Hrvatske. Samoinicijativno iseljavanje Srba bilježi se, kao što smo istaknuli, cijelo vrijeme okupacije. Razlozi tome nisu samo ratne prirode, nego leže i u gospodarskoj i socijalnoj krizi i nesigurnosti koja je tih godina vladala u tzv. Krajini. Srpska psihološka promidžba, u kojoj je sudjelovala i Srpska pravoslavna crkva, Srbima je ulijevala i povećavala strah od dolaska Hrvata, što je samo po sebi bilo dovoljno za samoinicijativni, a kasnije i organizirani odlazak srpskog stanovništva. Uz unaprijed pripremljene planove za evakuaciju, najznačajniji dokaz da Hrvatska nije planirala ni provela etničko čišćenje Srba jest odluka Vrhovnog savjeta obrane tzv. Republike Srpske Krajine od 4. kolovoza 1995. godine, kojom se «zbog preventivnih i bezbjednosnih razloga organizuje evakuacija civilnog stanovništva Sjeverne Dalmacije i južnog dijela Like... i to prema pripremljenim planovima».²⁸ Premda nije izrijeком rečeno, odluka se odnosila na cijeli prostor zapadnog dijela tzv. Republike Srpske Krajine (dakle, na sjevernu Dalmaciju, Liku, Banovinu i Kordun). Provedba odluke o evakuaciji započela je odmah, što znači da se najveći dio srpskog stanovništva koje je tada živjelo u tzv. RSK iselio prije dolaska postrojbi Hrvatske vojske. Jedino se to nije dogodilo na području Korduna, na kojemu se zbog zakašnjele evakuacije civilno stanovništvo pomiješalo s vojskom, pa je ona izvršena nakon što je 21. korpus vojske tzv. SRK položio oružje pred hrvatskim postrojbama.

Uzroci srpskog iseljavanja, kao što je prethodno naglašeno, nisu bili isključivo ratne prirode (strah od neposredne ratne opasnosti, bijeg od mobilizacije, psihološki rat...), iako su oni dominirali. Značajni poticajni čimbenik ise-

²⁷ Milisav SEKULIĆ, *Knin je pao u Beogradu*, Bad Vilbel, 2000., 28.

²⁸ M. SEKULIĆ, n. dj., 179. Odluka Vrhovnog savjeta obrane tzv. RSK od 4. kolovoza 1995. dostupna je i na web-stranicama Dokumentaciono informacionog centra Veritas iz Beograda.

lžavanja su bili i gospodarsko-socijalni razlozi, tako da je iseljavanje Srba iz Hrvatske od 1991. godine bio kontinuirani proces, djelomično u skladu s etničkim smjerom migracija u vrijeme druge Jugoslavije, pri čemu je postojala snažna tendencija migriranja naroda prema svojim matičnim državama (npr. Hrvata iz Bosne i Hercegovine i Jugoslavije prema Hrvatskoj, Srba iz Hrvatske i BiH prema Srbiji itd.). Upravo su se bivša okupirana područja Banovine, Korduna, Like i sjeverne Dalmacije i prije rata odlikovala teškim naslijedom ukupne nerazvijenosti, koji je karakterizirala izrazita gospodarska pasivnost i zaostalost, koja je bila još više pojačana i naglašena ratom i općom društvenom i političkom nesigurnošću. Ti su prostori u hrvatskoj državi, uz hrvatske otoke i neke dijelove središnje Hrvatske, bili najizrazitiji depopulacijski krajevi, iz kojih se iseljavalo već desetljećima.

Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice Ministarstva za javne radove, obnovu i graditeljstvo, krajem kolovoza 2001. godine, objavila je podatke o do tada dosegnutoj razini procesa povratka prognanika na bivša ratom pogođena i okupirana područja Hrvatske, kao i podatke o (manjinskom) povratku iseljenih Srba. Prema tim službenim podacima, povratak prognanika na područja Hrvatske koja su oslobođena u razdoblju 1992.-1995. godine gotovo je u cijelosti dovršen, jer su krajem kolovoza 2001. godine na povratak čekale još samo 5.803 osobe. Povratak u hrvatsko Podunavlje, međutim, zbog niza razloga ide bitno sporije. Uz činjenicu da se tek od 15. siječnja 1998. godine hrvatsko Podunavlje nalazi pod punom kontrolom i suverenitetom Hrvatske i da je do tada povratak prognanika bio krajnje minimalan, jedan od važnijih čimbenika sporijeg i težeg povratka jesu velika materijalna razaranja tijekom rata, zbog kojih su značajni elementi stambene, gospodarske, prometne i komunalne infrastrukture pretrpjeli velika oštećenja, a njihov veliki dio je i posve uništen.

Ukupno se u svoja naselja prijeratnog prebivališta u Hrvatskoj od početka 1995. do kraja kolovoza 2001. godine vratilo 197.650 povratnika – bivših prognanika, dok se u statusu prognanika još uvijek nalazilo 23.053 stanovnika Hrvatske. Treba istaknuti da u navedeni broj hrvatskih povratnika nije uključeno približno 290 tisuća osoba koje su se svojim domovima u neokupiranim, ali ratom ugroženim naseljima, čiji su domovi bili neoštećeni ili od I. do III. stupnja oštećenja, vratili tijekom 1992. godine.

Drugi tip povratka jest manjinski povratak, koji se odnosi na povratak iseljenih Srba. Za evidenciju srpskih povratnika uglavnom se kao statistička osnova uzima broj preuzetih hrvatskih dokumenata, bez kojih povratak niti nije moguć, kao i broj podnesenih zahtjeva za povratak u Hrvatsku, kao i zahtjeva za povrat imovine, ako je ona privremeno dana u najam. Broj evidentiranih povratnika ovisi također i o tome jesu li u procesu povratka Srbi zatražili skrb UNHCR-a ili neke nadležne hrvatske institucije, dakle je li povratak organiziran ili se iseljene osobe vraćaju spontano, tj. neorganizirano, izvan sustava praćenja i skrbi. Tako se između 1996. i 2001. godine svojim domovima vratilo ukupno 84.930 osoba, i to 57.874 ili 68,1% iz Jugoslavije, 4.417 ili 5,2% iz Bosne i Hercegovine te 22.639 ili 26,7% iz hrvatskoga Podunavlja, u što je uključeno i 5.169 Srba koji su migrirali u hrvatskom Podunavlju.²⁹ S druge pak strane Misija UNHCR-a sa sjedištem u Zagrebu imala je do sredine veljače

2002. evidentirano 44.813 srpskih povratnika iz BiH i SRJ te 22.715 iz hrvatskoga Podunavlja.³⁰

U kontekstu predočenih podataka zanimljivo je upozoriti na činjenicu da se sredinom 1996. godine, od ukupnoga broja popisanih izbjeglica iz Hrvatske u Jugoslaviji, njih 56,8% izjasnilo za ostanak u toj zemlji, 22,9% nije znalo što bi učinilo, dok se samo 10,2% izbjeglica izjasnilo za povratak u Hrvatsku.

Dio vanjskih migracijskih gubitaka tijekom ratne agresije na Hrvatsku kompenziran je imigracijom, i to stalnim naseljavanjem u Hrvatskoj značajnog dijela bosansko-hercegovačkog i jugoslavenskog izbjegličkog kontingenta, redovitim useljavanjima iz BiH i Jugoslavije, te povratkom iz iseljeništa, ne samo stanovnika Hrvatske, nego i BiH.³¹ Konačni rezultati popisa stanovništva u Hrvatskoj 2001. godine pokazali su za razdoblje 1991.-2001. smanjenje stanovništva ili ukupnu depopulaciju od gotovo 350 tisuća stanovnika (stopa depopulacije iznosi 7,2%). S obzirom na to da je između 1991. i 2000. godine u Hrvatskoj ostvarena ukupna negativna prirodna promjena ili prirodna depopulacija (u što je uključen i ratni mortalitet) od približno 54 tisuće osoba (za toliko je u promatranom razdoblju zabilježen veći broj umrlih stanovnika od rođene djece), popisni rezultati pokazuju negativnu migracijsku bilancu (razliku između broja iseljenih i useljenih u Hrvatsku) od približno 300 tisuća stanovnika, što je svojim najvećim dijelom posljedica ratom induciranih prisilnih i drugih migracija stanovništva Hrvatske.

Navedeni migracijski gubitak odrazio se na promjene u etničkoj slici naseljenosti Hrvatske. Sa stajališta promjene etničke strukture utvrđenih popisom 2001. apostrofirati treba izbjeglički kontingent srpskog stanovništva u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i drugim zemljama, jer to stanovništvo prema novoprimijenjenoj međunarodnoj metodologiji popisa nije popisano kao stanovništvo Hrvatske. Sve osobe koje imaju prebivalište u Hrvatskoj, a iz nje su odsutne više od godinu dana ili ne održavaju češće veze s kućanstvom i obitelji u Hrvatskoj, također se ne smatraju stanovništvom hrvatske države. Prethodne dvije kategorije migranata čine «negativnu» odrednicu u razvoju etničkog sastava stanovništva. Na strani «pozitivnih» čimbenika nalaze se useljeni u Hrvatsku te oni koji još uvijek u Hrvatskoj imaju izbjeglički status. Kategorija prognanika – ako u međuvremenu nisu iselili iz Hrvatske – ne predstavlja značajnu varijablu u oblikovanju etničke strukture na razini cijele zemlje, jer su prognanici u popisu smatrani stanovništvom naselja prijeratnog prebivališta, bez obzira na to jesu li popisani u njima ili su u trenutku popisa još uvijek bili u progonstvu.

²⁹ *Statistika povratka i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka*, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb 2001.

³⁰ UNHCR, *Statistical Summary as at 15 February 2002*, Zagreb 2002.

³¹ Prema procjenama UNHCR-a od kraja 1995. do veljače 2002. godine u Hrvatsku se naselilo oko 35 tisuća osoba, izbjeglih ili iseljenih tijekom protekloga desetljeća iz Bosne i Hercegovine. Prema: UNHCR, *Statistical Summary as at 15 February 2002*, Zagreb 2002.

Drugim riječima, na promjene etničke strukture stanovništva Hrvatske dominantan su utjecaj ostvarili: (1) veličina srpskog iseljeničkog kontingenta iz Hrvatske u Jugoslaviji, BiH i drugim zemljama; (2) veličina i struktura izbjeglog i useljeničkog kontingenta iz BiH i Jugoslavije u Hrvatskoj; (3) veličina i struktura iseljeničkog i izbjegličkog kontingenta iz Hrvatske u zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama.

Etničke promjene 1991.-2001.

Nekoliko se temeljnih tendencija u etnodemografskom razvoju uočava pri usporedbi rezultata popisa 1991. i 2001. godine:

(1) Unatoč ukupnoj depopulaciji stanovništva (-7,2%), Hrvatska je između 1991. i 2001. godine zabilježila relativno visok demografski rast hrvatske etničke skupine – apsolutno za 240.815 osoba, a relativno za 6,4%. Istodobno, udjel hrvatskoga u ukupnom stanovništvu povećao se sa 78,10% na 89,63%. Porast apsolutnog broja Hrvata te osobito njihova udjela u ukupnom stanovništvu izravna su posljedica popisne «dejugoslavenizacije», zatim pada broja pripadnika drugih etničkih skupina (posebno srpske) te značajnijeg useljavanja hrvatskoga stanovništva zbog rata u Bosni i Hercegovini te iz SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) zbog političkih i sigurnosnih pritisaka koje je od tamošnje vlasti doživljavalo hrvatsko stanovništvo. Tako je, primjerice, popisom utvrđeno da se između 1991. i 2001. godine u Hrvatsku doselilo i ostalo u njoj živjeti 232.966 stanovnika, od čega 81,1% iz Bosne i Hercegovine te 11,6% iz Jugoslavije. Ti su doseljenici, a riječ je uglavnom o Hrvatima, u značajnoj mjeri nadomjestili demografske gubitke stanovništva izazvane iseljavanjem (ekonomska emigracija, izbjeglištvo, iseljavanje Srba), što se odrazilo na manju ukupnu depopulaciju stanovništva, kao i na etničku homogenizaciju državnoga teritorija u korist još izraženije hrvatske većine u ukupnom stanovništvu.

(2) Uz Hrvate, porast broja pripadnika između 1991. i 2001. godine zabilježili su još Albanci (25,3%), Nijemci (10,1%), pripadnici ostalih etničkih skupina ili zajednica (47,2%) te osobe koje se nisu željele izjasniti u smislu etničke pripadnosti (8,8%). U skupini «ostali» najveću su stopu demografskog rasta zabilježili Romi (41,3%), Rusi (28,3%) i Austrijanci (15,4%). Međutim, u apsolutnom smislu broj pripadnika austrijske, njemačke, albanske, romske i ruske etničke zajednice ukupno se povećao za 6.318 stanovnika ili za 28,4%, tako da se njihov udjel u ukupnom stanovništvu Hrvatske povećao tek s 0,46% na 0,64%.

(3) Rezultati popisa 2001. godine potvrdili su konačnu popisnu «dejugoslavenizaciju». Broj stanovnika Hrvatske koji su se u popisima 1991. i 2001. godine izjasnili «Jugoslavenima» smanjen je sa 106.041 na svega 176 osoba ili za 99,8%. Udjel «Jugoslavena» je s 2,2% pao na neznatnih 0,004% ukupnog stanovništva Hrvatske.

(4) Osim drastičnoga pada broja «Jugoslavena», zapravo njihova nestanka u smislu popisnoga izjašnjavanja, između 1991. i 2001. godine demografski su regres zabilježile i brojne druge etničke zajednice u Hrvatskoj. Tako je tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja broj Bugara smanjen za

TABLICA 3. Stanovništvo Hrvatske prema etničkom sastavu 1991.-2001. godine.

Narodnosna pripadnost	Apsolutni pokazatelj		Relativni pokazatelj		Indeks promjene apsolutnog broja
	1991.	2001.	1991.	2001.	
UKUPNO	4,784.265	4,437.460	100,0	100,0	92,8
Hrvati	3,736.356	3,977.171	78,10	89,63	106,4
Muslimani/ Bošnjaci	43.469	20.755*	0,91	0,47	47,7
Srbi	581.663	201.631	12,16	4,54	34,7
Albanci	12.032	15.082	0,25	0,34	125,3
Česi	13.086	10.510	0,27	0,24	80,3
Slovinci	22.376	13.173	0,47	0,30	58,9
Mađari	22.355	16.595	0,47	0,37	74,2
Nijemci	2.635	2.902	0,06	0,07	110,1
Rusini	3.253	2.337	0,07	0,05	71,8
Slovaci	5.606	4.712	0,12	0,11	84,1
Talijani	21.303	19.636	0,45	0,44	92,2
Ukrajinci	2.494	1.977	0,05	0,04	79,3
Ostali	29.801	43.874	0,62	0,99	147,2
Nisu se nac. izjasnili	73.376	79.828	1,53	1,82	108,8
Jugoslaveni	106.041	-**	2,22	-	-
Regionalno izjašnjeni	45.493	9.302	0,95	0,21	20,4
Nepoznato	62.926	17.975	1,32	0,41	28,6

* Uz 20.755 stanovnika Republike Hrvatske koji su se izjasnili Bošnjacima (službeni naziv Ustavom priznate nacionalne manjine u Hrvatskoj), u popisu 2001. godine još se 19.677 osoba izjasnilo Muslimanima.

** U popisu 2001. godine Jugoslavenima se izjasnilo 176 stanovnika Hrvatske i oni su uključeni u kategoriju „ostali“.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31 Ožujka 1991., Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb 1992.

Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.

27,7%, Crnogoraca za 49,3%, Čeha za 19,7%, Mađara za 25,8%, Makedonaca za 32,0%, Poljaka za 16,5%, Rumunja za 41,4%, Rusina za 28,2%, Slovaka za 15,9%, Slovenaca za 41,1%, Talijana za 7,8%, Turaka za 6,2%, Ukrajinaca za 20,7%, Vlaha za 45,5%, Židova za 4,0%, te onih koji su se izjasnili u smislu regionalne pripadnosti za čak 79,6%.

(5) U dosadašnjim analizama promjena u etničkoj strukturi stanovništva Hrvatske posebno su se apostrofirale dvije tendencije – pad broja i udjela Muslimana/Bošnjaka te pad broja i udjela Srba u Hrvatskoj. Činjenica jest da je popisom 2001. godine u Hrvatskoj utvrđeni službeni broj Bošnjaka (20.755 osoba) - kao Ustavnim zakonom (*Narodne novine*, broj 105, 2000.) priznatog naziva nacionalne manjine - značajno manji od broja Muslimana iz popisa 1991. godine (43.469 osoba). Godine 2001. u Hrvatskoj je popisano i 19.677 osoba koje su se u nacionalnom smislu izjasnile Muslimanima. Činjenica je, također, da su se Muslimani iz popisa 1991. u popisu 2001. razdijelili na Bošnjake i Muslimane. Dio je i u popisu 2001. godine ostao Muslimanima, a dio se izjasnio Bošnjacima. Tako su se izjasnili,³² tako se osjećaju i pod tim imenom/imenima nalaze svoj identitet. Zašto je to tako i zbog čega se polovica Muslimana u Hrvatskoj iz 1991. nije 2001. godine izjasnila Bošnjacima? To je složeno pitanje i traži sustavnije istraživanje čime prelazi okvire ove studije. U nedostatku jasnijih i utemeljenijih spoznaja o tom pitanju nije moguće na razini demografske statistike i analize stavljati znak jednakosti između Muslimana i Bošnjaka, pa tako niti govoriti o porastu ili padu broja Bošnjaka u Hrvatskoj između 1991. i 2001. godine.

Demografski regres srpskog stanovništva

Premda su pripadnici i drugih etničkih skupina između dvaju posljednjih popisa stanovništva, kao što smo prethodno vidjeli, zabilježili pad broja svojih pripadnika, kao i smanjenje udjela u ukupnom stanovništvu, šira javnost je s neskrivenom pozornošću pratila podatke samo o promjeni broja i udjela srpske etničke skupine u Hrvatskoj.

Pri ocjeni veličine demografskog regressa hrvatskih Srba treba voditi računa o još nekim činjenicama:

Popis je pokazao da je između 1991. i 2001. godine službeni broj Srba u Hrvatskoj smanjen s 581.663 na 201.631 stanovnika – apsolutno, dakle za 380.032 stanovnika i relativno za 65,3%, dok je njihov udjel u ukupnom stanovništvu smanjen s 12,2% na 4,5%. Nema nikakve dvojbe da je riječ o značajnom demografskom regresu srpske etničke skupine u Hrvatskoj, koja ima znakovite i složene uzroke. Pad broja i udjela Srba u Hrvatskoj ponajviše je posljedica njihova kontinuiranog iseljavanja iz Hrvatske u ratnom i poratnom razdoblju, pri čemu treba naglasiti da ratni kontekst, premda dominirajući, ipak nije jedinim razlog njihova pojačanog odlaska iz zemlje.

Međutim, zaboravlja se da su u brojku od 581.663 stanovnika Hrvatske srpske etničke pripadnosti 1991. godine uključeni i Srbi popisani u inozemstvu. Naime, prema popisnoj metodologiji primijenjenoj u popisu 1991. godine, ukupno ili *de iure* stanovništvo Hrvatske čine dva kontingenta – stanovništvo u zemlji (prisutno ili *de facto* stanovništvo) i stanovništvo u inozemstvu (građani Hrvatske na privremenom radu u inozemstvu s članovima obitelji koji s njima borave).

³² Naime, "popisivač je na pitanje o nacionalnoj pripadnosti trebao upisati točno onakav odgovor kako se popisivana osoba izjasnila o narodnosti". *Popis stanovništva 2001., Metodološke napomene*, DZSRH, Zagreb 2002.

Tako je od 4.784.265 *de iure* stanovnika Hrvatske u zemlji popisano 4.499.049 osoba (94,0%), a u inozemstvu 285.216 osoba (6,0%). S obzirom na to da su podaci o etničkoj strukturi stanovništva Hrvatske obrađeni i publicirani samo za *de iure* stanovništvo, onda se među 581.663 iskazana pripadnika srpske etničke skupine «krije» i nepoznati broj Srba popisani u inozemstvu. Procijenimo li broj Srba u inozemstvu na temelju njihova udjela u ukupnom stanovništvu Hrvatske (12,2%), onda možemo pretpostaviti da ih je u inozemstvu popisano oko 35.000, što drugim riječima znači da ih je u zemlji živjelo oko 546.000. U tom slučaju depopulacija srpskog stanovništva iznosila bi 63,1% ili apsolutno 345.232 stanovnika.

Procijenimo li broj iseljenih Srba na 300.000, te analizi priključimo oko 62.000 srpskih povratnika iz SRJ i BiH, onda možemo pretpostaviti da se izvan Hrvatske nalazi još oko 240.000 hrvatskih Srba. Ako apsolutni pad broja Srba procijenimo na 345.000, onda razliku od stotinjak tisuća možemo tumačiti iseljavanjem Srba u sklopu ekonomske emigracije, iseljavanjem raseljenih Srba nakon 1996. godine (iz hrvatskoga Podunavlja), izravnim demografskim gubicima srpskog stanovništva tijekom rata (poginuli, umrli zbog posljedica rata, nestali) te asimilacijskim procesima.

Pri navođenju mogućih razloga smanjenja broja Srba u Hrvatskoj treba istaknuti da su Srbi prema popisu 1991. imali primjetno stariju dobnu strukturu, što je vjerojatno uvjetovalo i njihovo iznadprosječno prirodno smanjenje. Međutim, s obzirom na to da još uvijek ne raspolažemo vitalnom statistikom za bivša okupirana područja Hrvatske, potvrda prethodne teze nalazi se u domeni procjene nataliteta i mortaliteta srpskog stanovništva na tim područjima u ratnom razdoblju (1991.-1995.), što prelazi okvire ovoga priloga.

Zaključak

Hrvatska je u migracijskom smislu otvorena zemlja. Ona je tijekom dosadašnjeg demografskog razvoja bila odredište brojnih i čestih imigracijskih struja, ali i ishodište emigracijskih struja. Migracije su, zbog svoje veličine i selektivnosti (po dobi, spolu, etničkoj i vjerskoj pripadnosti i slično), jedna od važnijih odrednica razvoja stanovništva Hrvatske, kako ukupne demografske dinamike (porasta/pada broja stanovnika), tako i razvoja demografskih struktura (ponajviše dobno-spolne i etničke).

Etnodemografski razvoj Hrvatske između 1991. i 2001. godine tekao je pod pretežnim utjecajem prisilnih migracija, koje su izravno bile determinirane specifičnim povijesno-političkim i društvenim procesima i teritorijalnim promjenama u Hrvatskoj i njezinu neposrednom okruženju. Zbiljski izraz tih procesa i promjena bila je srbijanska oružana agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, koja je između ostalog izazvala i produbila nekoliko različitih oblika i smjerova migracijskih procesa, pri čemu osobito treba apostrofirati fenomene prognaništva i izbjeglištva stanovništva Hrvatske, te iseljeništa/raseljeništa stanovništva srpske etničke pripadnosti.

SUMMARY

FORCED MIGRATIONS AND ETHNIC CHANGES IN CROATIA
BETWEEN 1991 AND 2001

In the sense of migration, Croatia is an open country. In its demographic development to date, it was the destination of numerous and frequent waves of immigration but also the point of departure for currents of emigration. Migrations are, due to their size and selectivity (by age, sex, ethnic and religious affiliation and such), one of the key determinants of the development of Croatia's population, be it in terms of overall demographic dynamics (growth/fall in population size), or in the development of specific demographic structures (especially age-gender and ethnic).

The ethnodemographic development of Croatia between 1991 and 2001 occurred primarily under the influence of forced migrations, which were directly caused by specific historical/political and social processes and territorial changes in Croatia and in its immediately surrounding area. The real expression of these processes and changes was Serbian armed aggression directed at Croatia and Bosnia and Hercegovina, which – among other things – awakened and led to various forms and directions in migrational processes, among which the phenomenon of exile and flight of Croatian population should be highlighted, as well as the emigration/depopulation of people belonging to the Serb ethnic community.

Key words: Croatia, war, forced migrations, ethnic changes